

СЕМІТСЬКІ МОВИ

УДК 811.411.21'367.2:811.161.2+811.111

DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2025.4.1/36>

Алкаді М. С. А.

Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського

ЛІНГВІСТИЧНА І КУЛЬТУРНА СПЕЦИФІКА ТЕМАТИЧНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ У ДВОМОВНОМУ ФОРМАТІ: УКРАЇНСЬКО-АРАБСЬКИЙ ПІДХІД

*Стаття присвячена всебічному аналізу лінгвістичних і культурних особливостей укладання українсько-арабських тематичних словників, які відіграють важливу роль у процесах міжмовної та міжкультурної комунікації. У статті описано основні труднощі, що виникають при підборі перекладних відповідників для лексичних одиниць, пов'язаних із культурно маркованими реаліями, релігійною лексикою, специфічною термінологією, а також сталими мовними конструкціями, що не мають прямої відповідності в іншій мовній системі. Окрема увага приділена явищу лексичної лакунарності (від лат. *lacuna* – «порожнеча», «прогалина»), що значно ускладнює процес формування двомовного тематичного словника та потребує залучення компенсаторних перекладацьких стратегій, що компенсують відсутність точного слова або терміна, відмінність у культурних реаліях, неможливість буквального перекладу.*

У дослідженні підкреслено, що створення двомовного тематичного словника в умовах лінгвокультурної асиметрії між українською та арабською мовами вимагає не лише перекладацьких навичок, але й глибокого розуміння особливостей семантичної структури, синтаксичних норм, прагматичних відтінків і стилістичних обмежень кожної мови. Матеріал статті зосереджено на аналізі типових лексичних труднощів у кількох базових тематичних сферах – таких як релігія, медицина, побут, кулінарія, освіта – де міжмовні невідповідності виявляються найяскравіше.

Матеріали статті зосереджено на розгляді способів адаптації лексичних одиниць за допомогою описового перекладу; перекладницьких трансформацій, зокрема генералізації, конкретизації; калькування та контекстуального пояснення. Також значну увагу акцентовано на ролі культурної компетентності укладача словника, який повинен бути не лише мовознавцем, а й культурним інтерпретатором. У статті обґрунтовано потребу у створенні новітніх українсько-арабських тематичних словників із чіткою стилістичною та реєстровою диференціацією, що враховують сучасні запити користувачів. Висновки, зроблені у межах дослідження, становлять інтерес для фахівців з перекладознавства, лексикографії, арабістики, методики викладання іноземних мов і міжкультурної комунікації.

Ключові слова: арабська мова, українська мова, тематична лексикографія, українсько-арабський словник, переклад культурних реалій, лексична еквівалентність, семантична трансформація.

Постановка проблеми. Сучасна лінгводидактика потребує ефективних інструментів для викладання мов, що належать до різних типологічних систем. Зіставлення української та арабської мов у контексті створення тематичних словників є особливо актуальним через наявність глибоких граматичних, семантичних та культурних відмінностей. Брак спеціалізованих лексикографічних засобів такого спрямування

створює бар'єри в організації якісного освітнього процесу для майбутніх філологів і перекладачів. Незважаючи на наявність загальнотеоретичних напрацювань, прикладні дослідження, які детально розглядають україно-арабське тематичне словникотворення, залишаються поодинокими й недостатньо розвиненими і це свідчить про потребу в системному опрацюванні зазначеної проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У вітчизняній та зарубіжній лінгвістичній літературі проблема укладання тематичних словників висвітлюється в роботах таких дослідників, як Вернер Хюллен (Werner Hüllen) – німецький лексикограф, автор праць із тематичної організації, Ховард Джексон (Howard Jackson) – британський мовознавець, відомий роботами з укладання тематичних словників, Хенрі Беджойнт (Henri Béjoin) – французький дослідник, спеціаліст з історії двомовної лексикографії, та Роберт Ілсон (Robert Ilson) – британський фахівець, що досліджували методи укладання двомовних і тематичних словників у європейському контексті. Серед українських науковців, які зробили вагомий внесок у розвиток лексикографії та міжмовної семантики, варто відзначити праці О. С. Резвана, Н. В. Міхєєвої, І. П. Рака, М. А. Субха, а також М. І. Якубовича, який досліджує релігійно-культурні аспекти арабсько-українських мовних контактів. Значний внесок у вивчення семантичних відповідників та методології перекладу зробили О. О. Хамрай і Л. І. Кулікова.

Постановка завдання. Метою статті є визначення лінгвістичних і культурних труднощів, що виникають під час укладання тематичних українсько-арабських словників, а також обґрунтування їхнього значення в сучасному навчальному процесі. Завданням дослідження є проаналізувати типологічні особливості української та арабської мов, виявити семантичні й прагматичні бар'єри у перекладі, розглянути приклади міжмовного зіставлення та запропонувати методологічні орієнтири для укладачів сучасних двомовних словників освітнього спрямування.

Виклад основного матеріалу. Знання іноземної мови сприяє розвитку мислення, підвищенню когнітивної гнучкості й дозволяє краще зрозуміти інші культурні традиції. Люди, які вивчають мову, часто виявляють більшу здатність до адаптації в новому середовищі, ефективніше спілкуються через культурні кордони та отримують доступ до глобального інформаційного простору. Ці чинники підтверджують зростаючу роль мовної підготовки в умовах глобалізації та культурного взаємопроникнення.

Одним із ключових інструментів в опануванні іноземної мови є тематичні двомовні словники. Вони не лише надають доступ до лексики, а й виконують функцію культурного посередника між мовами, полегшуючи міжмовне спілкування, засвоєння лексико-семантичних структур та глибше розуміння рідної мови. Як зазначав

Й. В. Гете: «Хто не знає чужої мови, той нічого не знає про свою» [4, с. 68]. Це положення особливо актуальне у сфері міжмовної лексикографії, де знання мов допомагає осмислити механізми семантичного структурування.

Сучасні лексикографічні практики базуються на здобутках провідних українських дослідників, зокрема О. С. Резвана, Н. В. Міхєєвої, І. П. Рака, М. А. Субха, М. І. Якубовича, Л. І. Кулікової та О. О. Хамрай, чиї наукові напрацювання стали основою для побудови семантичних класифікацій, структуризації лексики та формування тематичних груп. Ці напрацювання є визначальними для створення словників освітнього спрямування, адаптованих до потреб конкретної аудиторії.

У практиці викладання мов важливим чинником є тематична організація матеріалу, що підвищує ефективність засвоєння: тематично пов'язані слова легше запам'ятовуються; виклад за темами сприяє глибшому знайомству з реаліями іншої культури; спорідненість лексики створює базу для формування комунікативних умінь. Тематичний словник, отже, не лише систематизує матеріал, а й дозволяє реалізувати поєднання системного й комунікативного підходів у навчанні.

У цьому контексті особливої актуальності набуває створення українсько-арабського навчального тематичного словника. Такий ресурс був би корисним не лише перекладачам і лінгвістам, а й викладачам, студентам сходознавчих спеціальностей та фахівцям, які працюють із арабомовними країнами. У релігійному, культурному та професійному аспектах арабська мова, як мова Корану, посідає ключову роль у мусульманському світі. Спеціалізовані тематичні словники дозволяють не лише орієнтуватися у фаховій лексиці дипломатії, права, медицини чи гуманітарної діяльності, а й забезпечують точність та ефективність міжкультурного спілкування.

З огляду на зазначене, перейдемо до поетапного аналізу основних труднощів, що виникають під час укладання україно-арабських тематичних словників.

Перше, на чому доцільно зупинитися, – це семантична варіативність лексичних одиниць, яка полягає в тому, що їх значення можуть суттєво змінюватися залежно від контексту вживання. Подібні слова охоплюють широкий семантичний спектр і мають різні відповідники в арабській мові. Таким чином одне й те саме слово повинно бути представлено в тематичному словнику в кількох різних групах. Наприклад:

«оцінка»
 Група «Екзамен»
 علامة (бал, оцінка у відсотках)
 درجة (рівень, що виражає успішність)
 Група «Естетична оцінка»
 تقييم (оцінювання загальної якості або цінності)
 تقدير (визнання, повага)
 «порада»
 Група «Психологія, міжособистісне спілкування»
 نصيحة (порада у неформальному контексті)
 إرشاد (наставлення, частіше в професійному середовищі)
 Група «Медицина»
 استشارة (консультація, медична або експертна порада)
 توجيه (інструкція, рекомендація з боку фахівця)
 Група «Мовознавство»
 ترجمة (загальний термін для процесу перекладу)
 نقل (передавання змісту, часто використовується у філософських або теоретичних текстах)
 Група «Офіційні документи»
 ترجمة محلفة (завірений переклад)
 ترجمة قانونية (юридичний переклад)

Розуміння цих нюансів вимагає не лише лінгвістичних знань, а й культурної чутливості. Контекстуальні інтерпретації часто залежать від культурних практик, суспільних норм та історичного походження. Таким чином, семантичний аналіз у таких словниках має бути ретельним і ретельно задокументованим [1, с. 36].

Українська та арабська мови мають різні граматичні структури, що вимагає ретельного розгляду частин мови та їх форм [7, с. 97]. Наприклад:

- а) Субстантивізація прикметників:
 голодний – جائع
 пустий – فارغ
 сирий – نبيء
 б) Іменники у прислівниковій функції в арабській мові:
 холод – برد
 спека – حرّ
 пізно – آخر الليل

Це явище характерне для розмовної арабської мови, де іменники часто набувають прислівникового значення в контексті [11, с. 67].

У випадках формального збігу частин мови виникає певна складність, зумовлена невідповідністю їхніх форм і граматичних категорій у процесі перекладу. Наприклад категорія виду – специфічна категорія української мови і провести

якісь аналогії з арабською досить складно, бо у класичній арабській мові категорія виду представлена не граматично, а лексично та контекстуально, і в багатьох випадках переплітається з категорією часу [12, с. 43].

Відсутність інфінітива в арабській мові при перекладі компенсується дієсловом у третій особі однини [7, с. 98], наприклад:

лягати – تَمَدَّدَ
 висловити – عَبَّرَ
 слухати – يَسْمَعُ
 читати – يقرأ

4. На відміну від української мови, в якій іменники на позначення професій часто мають нейтральне значення щодо роду і можуть стосуватися як чоловіків, так і жінок, в арабській мові спостерігається чітке граматичне розмежування за родовою ознакою. Для представників різної статі вживаються окремі лексичні одиниці, що відрізняються морфологічно, зокрема за допомогою афіксів, наприклад:

«лікар»
 طَبِيب (чол. рід), طَبِيبَة (жін. рід)
 «хірург»
 جَرَّاح (чол. рід), جَرَّاحَة (жін. рід)
 «директор»
 مُدِير (чол. рід), مُدِيرَة (жін. рід)

Для повноти аналізу варто вказати, що в сучасній українській мові спостерігається тенденція до фемінізації назв професій, унаслідок чого почали активно вживатися форми на позначення жіночої статі, такі як *лікарка*, *директорка*, *редакторка*. Проте ці новоутворення співіснують із нейтральними формами. В арабській мові таке співіснування неможливе через морфологічну обов'язковість роду, яка чітко фіксується у формі слова. Незважаючи на активізацію процесу фемінізації назв професій в українській мові, спостерігається тенденція до переважного їх функціонування в межах розмовного й публіцистичного стилів, тоді як у сфері офіційно-ділового мовлення подібні форми залишаються малопродуктивними та менш усталеними. Згідно з рекомендаціями Українського правопису, фемінітиви є граматично коректними й допустимими, однак їх використання в ділових документах часто залежить від конкретної інституційної практики [8, с. 39].

Лексика, пов'язана зі способом життя народу, відзначається високою культурною навантаженистю, що особливо помітно при укладанні двомовних словників. Такі одиниці нерідко не мають точного відповідника в іншій мові через різницю

в традиціях, побуті та харчових звичках. У процесі укладання україно-арабських тематичних словників доцільно враховувати не лише мовну форму, а й етнокультурний контекст, який супроводжує певне поняття. Наприклад, слово «хліб» у арабській мові представлено багатьма різновидами, кожен з яких фіксує певний культурний досвід, наприклад:

الخبز البلدي – сільський хліб, поширений у селах і традиційних громадах;

الخبز الأبيض – білий хліб, що виготовляється з очищеного борошна;

خبز التتور – хліб, випечений у спеціальній печі танур;

خبز الشراك – тонкий прісний хліб, типовий для бедуїнської кухні;

خبز البر – хліб із нерафінованої пшениці, що вважається більш поживним.

З огляду на те, що синонімічні дублети становлять характерну рису арабської мови, в окремих випадках доцільним є подання двох рівнозначних відповідників як перекладних еквівалентів [12, с. 23]. У таких парах одне зі слів часто є діалектною або регіонально маркованою формою, яка, попри свою неформальність, широко вживається в мовленні. Наприклад:

أكل / طعام – їжа

منزل / بيت – будинок

معهد / مدرسة – школа

أبصار / عيون – очі

ولد / طفل – дитина

عظيم / كبير – великий

Опрацювання синонімів у процесі перекладу сприяє кращому розумінню лексичної варіативності й дозволяє перекладачеві обирати найбільш доречний варіант відповідно до контексту. Проте при цьому слід зважати на те, що повні синоніми – рідкісне явище, і більшість із них відрізняються один від одного за семантичним відтінком, стилістичним забарвленням або сферою вживання. Вибір лексичного дублета має базуватися на врахуванні прагматичних умов комунікації, що вимагає від перекладача не лише мовної, а й соціокультурної компетенції.

Переклад назв традиційних страв часто потребує пояснювального підходу, оскільки у мові перекладу відсутні повні еквіваленти, які б точно відображали кулінарну специфіку оригіналу. У таких випадках переклад наближається до опису, подібного до формату, який використовується у тлумачних словниках. Це дозволяє не лише передати зміст слова, а й донести до адресата культурну цінність поняття. Наприклад:

борщ (густий суп із буряком, овочами та м'ясом):

حساء كثيف مصنوع من الشمندر والخضروات واللحم

шашлик (шматочки м'яса, засмажені на шампурах):

قطع لحم مشوي على الأسياخ

тефтелі (смажені або тушковані кульки з м'ясного фаршу):

كريات من اللحم المفروم المقلي أو المطهو

Певні труднощі виникають і при перекладі на українську мову назв традиційних страв арабської кухні. Арабська кулінарна традиція вирізняється надзвичайним різноманіттям і глибиною, що відображає масштаб та культурну строкатість арабського світу. У ній використовуються продукти, схожі на ті, що є в українській кухні, але страви готуються інакше. Тому виходить, що араби і українці їдять майже одне і те ж, але кожна національна кухня має свою специфіку в приготуванні страв.

Переклад назв рослин, характерних для північних та помірно-континентальних регіонів, становить істотну проблему у межах українсько-арабської тематичної лексикографії. Це зумовлено, передусім, розбіжностями в природних зонах і кліматичних умовах, які формують ботанічну картину кожного регіону. Багато назв рослин, поширених в Україні, є невідомими або відсутніми в арабському мовно-культурному середовищі, що ускладнює пошук точного перекладного відповідника. У таких випадках доцільним стає застосування пояснювального перекладу або використання транскрибованої форми, яка відтворює фонетичну оболонку слова оригіналу. **Наприклад:**

бузина – кущ або невелике дерево з дрібними чорними ягодами і білими квітками:

نبات ذو زهور بيضاء وثمار سوداء صغيرة يُستخدم في الطب الشعبي

малина – лісова ягода червоного кольору, солодка на смак, з колючим стеблом:

توت أحمر ينمو على شجيرات شائكة ويؤكل طازجاً

шипишина – дика троянда з насиченим ароматом і плодами, що мають лікувальні властивості:

وردة برية ذات رائحة قوية وثمر مفيد للصحة

жовтець – отруйна рослина з жовтими квітами, що росте на луках:

نبات سام ذو زهور صفراء ينمو في المراعي الرطبة

льон – рослина з блакитними квітами, що вирощується для отримання волокна і насіння:

نبات ذو زهور زرقاء يُستخدم لإنتاج الألياف والبذور الزيتية

Переклад фразеологічних одиниць, що містять національно-культурні реалії, становить одну з найскладніших проблем перекладознавства. Більшість ідіом глибоко вкорінені в менталітет,

побут і мовну картину світу певного народу, тому не мають прямих лексичних відповідників в іншій мові. У перекладі вони можуть бути передані лише на концептуальному рівні, тоді як експресивне забарвлення, стилістичний тон або прагматичний підтекст залишаються частково втраченими. Навіть при збігу денотативного ядра значення, повної семантичної еквівалентності досягти неможливо через емоційні, асоціативні та культурні нашарування [2, с. 27], наприклад:

Котитися в прірву (руйнуватися, іти до загибелі):

ينحدر نحو الهاوية (рухається в напрямку знищення)

Купити kota в мішку (придбати щось, не знаючи, що саме)

اشترى سمكًا في الماء (купити рибу у воді)

За словом до кишені не лізе (красномовний, швидкий на репліки):

سريع البديهة في الحديث أو الجدل (гострий на язик, дотепний у розмові)

Пальця в рот не клади (про хитру, небезпечну людину)

لسانه يقطع الحديد (його язик ріже залізо)

Є зовсім невелика група фразеологічних одиниць, які є повністю еквівалентними [2, с. 39]. Наприклад:

Медовий місяць – شهر العسل, зустріти смерть – لقي حتفه, розірвати пута – خطم الأغلال, вдихнути життя – بث الحياة في ..., осінь життя – خريف العمر, пускати пил у вічі – ذر الرماد في الغيون, кров стине у жилах – تجمد الدم في عروقه

Часткові фразеологічні відповідники зустрічаються і в словах. (Навчальний українсько-арабський фразеологічний словник) [2, с. 40]. Наприклад:

Судний день – يوم الدين / يوم القيامة, пожнати плоди – حصد ما زرعه, заламувати руки – أفرك اليدين

Таким чином, переклад фразеологічних одиниць передбачає не механічне відтворення слів, а глибокий семантичний і культурний аналіз. Часто виникає необхідність використовувати функціональні аналоги, адаптивні конструкції, культурно марковані еквіваленти або ж описові

переклади, які пояснюють ситуацію, що стоїть за фразеологізмом. Це вимагає від перекладача високого рівня міжкультурної компетенції та гнучкого володіння мовними засобами обох мов.

Обмеження щодо обсягу статті унеможливлюють повний виклад усіх труднощів, що постали в процесі укладання російсько-арабської версії тематичного словника; тому в межах цього дослідження розглянуто лише окремі аспекти проблеми, які, на нашу думку, є найбільш вагомими.

Висновки. Підсумовуючи результати аналізу, слід зазначити, що двомовні тематичні словники виступають вагомим ресурсом у процесі оволодіння іноземною мовою, зокрема в контексті українсько-арабського мовного взаємозіставлення. Їх укладання супроводжується низкою суттєвих труднощів, серед яких – відсутність повних лексичних відповідників, наявність культурно обумовлених реалій, а також типологічні розбіжності між мовними системами. Ці аспекти вимагають від укладача не лише перекладацької обізнаності, а й здатності інтерпретувати зміст крізь призму міжкультурного розуміння.

Попри складність, такі словники відіграють ключову роль у формуванні тематичної лексичної бази, розвитку комунікативної спроможності, а також у виробленні навичок контекстуально адекватного перекладу. Крім того, тематична лексикографія сприяє розширенню світоглядних меж користувача, стимулює усвідомлення мовної специфіки рідної мови та поглиблює розуміння іншої культури.

У цьому сенсі, українсько-арабські словники тематичного спрямування є не лише мовознавчим інструментом, а й міждисциплінарною платформою, що об'єднує елементи лінгвістики, педагогіки, культурології та перекладознавства. Їхнє укладання передбачає поєднання лінгвістичної точності з культурною емпатією, педагогічною доцільністю та інтеркультурною чутливістю. Такі словники мають потенціал слугувати мостом між мовами і культурами, створюючи умови для більш глибокого і взаємозбагачувального міжкультурного діалогу.

Список літератури:

1. Аркуша, О. М. *Міжкультурна комунікація: навч. посібник*. Київ: Ліра-К, 2020. 208 с.
2. Борисов В. М., *Навчальний українсько-арабський фразеологічний словник*. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. 196 с.
3. Василенко, Л. О. *Основи перекладознавства: теорія і практика*. Львів: Піраміда, 2018. 312 с.
4. Гете, Й. В. *Афоризми*. Пер. з нім. / Упоряд. с. Ю. Подпали. – Київ: Дух і Літера, 2008. 128 с.
5. Головаха, с. О. *Культурні реалії в перекладі: теорія і практика*. Київ: Довіра, 2021. 174 с.
6. Іванова, Н. П. *Теоретичні основи лексикографії*. Одеса: Астропринт, 2017. 228 с.
7. Куликова Л. І. *Арабська мова. Морфологія*. – К., 2006. 146 с.

8. Український правопис / Національна академія наук України : ред. Є. І. Мазніченко, В. Є. Македон, С. В. Шарабанова. – Київ : Наукова думка, 2019. 390 с.
9. Ghazala, H. Translation as Problems and Solutions. Beirut: Dar El-Ilm Lilmalayin, 2004. 295.
10. Robinson, D. Becoming a Translator: An Introduction to the Theory and Practice of Translation. 3rd ed. London: Routledge, 2012. 318 p.
11. إبراهيم أنيس. دلالة الألفاظ. القاهرة: مكتبة الأنجلو المصرية، 0002. 412 ص
12. حسن، أحمد مختار. معجم المصطلحات اللغوية. القاهرة: عالم الكتب، 5002. 233 ص
13. عبد الحميد، محمد. قضايا الترجمة من منظور لساني. عمان: دار الشروق، 0102. 862 ص
14. كمال بشر. علم اللغة الاجتماعي. القاهرة: دار المعارف، 3991. 692 ص

Alkadi M. S. A. LINGUISTIC AND CULTURAL SPECIFICS OF THEMATIC LEXICOGRAPHY IN A BILINGUAL FORMAT: UKRAINIAN-ARABIC APPROACH

This article is devoted to a comprehensive analysis of the linguistic and cultural features involved in the compilation of Ukrainian-Arabic thematic dictionaries, which play a crucial role in the processes of interlingual and intercultural communication. The article outlines the key challenges that arise in the selection of translation equivalents for lexical units associated with culturally marked realia, religious vocabulary, specialized terminology, as well as fixed language constructions that lack direct correspondence in another language system. Particular attention is given to the phenomenon of lexical lacunarity (from Latin lacuna – “void”, “gap”), which significantly complicates the process of compiling a bilingual thematic dictionary and necessitates the application of compensatory translation strategies to address the absence of an exact term, the divergence of cultural realia, or the impossibility of literal translation.

The study emphasizes that the development of a bilingual thematic dictionary in conditions of linguacultural asymmetry between Ukrainian and Arabic requires not only translation skills but also a deep understanding of the semantic structure, syntactic norms, pragmatic nuances, and stylistic constraints of each language. The material of the article is focused on analyzing typical lexical difficulties within several key thematic domains – such as religion, medicine, daily life, culinary culture, and education – where interlingual discrepancies manifest most vividly.

The article also examines methods of adapting lexical units through descriptive translation and various translation transformations, including generalization, concretization, calquing, and contextual explanation. Significant attention is given to the role of the cultural competence of the lexicographer, who must act not only as a linguist but also as a cultural interpreter. The article substantiates the need to develop modern Ukrainian-Arabic thematic dictionaries with clear stylistic and register-based differentiation, tailored to the needs of contemporary users. The conclusions drawn within the scope of this research are of interest to specialists in translation studies, lexicography, Arabic studies, language teaching methodology, and intercultural communication.

Key words: Arabic language, Ukrainian language, thematic lexicography, Ukrainian-Arabic dictionary, lexical equivalence, semantic transformation.